

Від романтичного народолобства до великодержавного шовінізму

Сергій Біленький

Андрей Валіцький.

В полоні консервативної утопії. — Київ: Основи, 1998.

1.

Професор історії в університеті Нотр Дам (США) Андрей Валіцький написав свою книжку ще на по-

Олексій Хомяков

чатку 60-х років на батьківщині — в Польщі, працюючи в Інституті філософії та соціології Польської академії наук. Проте для задумів польського дослідника ця академічна установа виявилася затісною, і він, дякуючи Фондові Форда й Інститутові міжнародної освіти в Нью-Йорку, скористався нагодою попрацювати в бібліотеках США та Англії. А на запрошення Інституту філософії Академії наук СРСР побував і на протилежному «ідеологічному полюсі» світу, попрацювавши в московському Центральному державному архіві літератури та в ленінградському Центральному державному історичному архіві. Все промовляло за те, що Андрей Валіцький створить непересічну працю. Так і сталося. «В полоні консервативної утопії», — вважає Ісає Берлін (його слова вміщено на обкладинці), — є, поза сумнівом, важливим твором наукового знання, який не може не вплинути на всі майбутні спроби вивчати критичний переломний момент в історії російської думки та еволюції російського суспільства». Це вичерпне (і, як висловлюється автор, «структурне») дослідження російської слов'янофільської думки XIX століття від її провісників та початків на зламі XVIII–XIX століть (в особах М.Щербатова і М.Карамзіна) до пізніших епігонів (зокрема В.Соловйова).

2.

Писаний на початку «бурхливих» 60-х років, твір Валіцького є гідним

продуктом тодішніх ідеологічних і передовсім інтелектуальних дискусій. Його «зіткано» з різних (часом суперечливих) дискурсивних традицій: тут надібуємо і Гольдманів генетичний структуралізм, і соціологію знання варіанту Мангейма, і ревізований історичний матеріалізм Маркса–Енгельса–Леніна, а також сліди соціологічних моделей Веберового «анти-Маркса». Такий методологічний обладунок, дарма, що еkleктичний, був модним вантажем європейського інтелектуала періоду «пізнього капіталізму», в переддень кінця історії/ідеології світу і т.д.

Основною текстовою метафорою, одиницею дослідження — структурою, яка є предметом і одночасно інструментом дослідження — є «світогляд», потрактований у дусі ідей Люсьєна Гольдмана, як цілісне бачення світу, смислова структура, система пізнавальних та естетичних цінностей, внутрішньо когерентна «в межах властивого собі стилю». Світогляд зосереджується не лише у філософських, наукових, ідеологічних теоріях або творах мистецтва, проте максимально концептуалізується в свідомості мислителя чи поета. Саме історія світоглядів, яку визнають марксиста і немарксиста, полегшить інтеграцію «автономізованих галузей гуманістики». Аби дослідити тип даного світогляду, його динаміку, слід застосувати «історико-структуральні досліджен-

Іван Кіреєвський

ня, що з'ясовують структуру через структуру, уміщують досліджувані світогляди в глобальній структурі суспільного життя, яке їх охоплює та детермінує». Таким чином Валіцький пробує узгодити знамениту суперечність між історією та структурою, створити певну структурну історію. Автор осмислює російське слов'янофільство як цілісний світогляд, у центрі якого міститься своєрідна філософія людини та суспільства.

Дві інші важливі метафори — «ідеології» та «утопії» — автор позичив у Карла Мангейма, дещо їх видозмінивши: «...Всі суспільно-політичні ідеології мають свій світо-

глядний аспект, а всі світогляди та утопії належать до сфери ідеологічних явищ; однак не всі ідеології є цілісними світоглядами і не всі ідеології є утопіями». Сам автор визнає неможливість чітко розрізнити «ідеологію» та «світогляд» і пропонує позначати останній як «цілісний світогляд». Історик намагається розв'язати суперечність між індивідуальним і загальним (суспільним) світоглядом шляхом уведення індивідуальних світоглядів різних мис-

Костянтин Аксаков

лителів «до ширших конкретних цілей» (суспільних світоглядів), а також ... шляхом віднесення їх до глобальної структури суспільного життя». Все це можна означити як намагання автора перетворити ситуативні метафори на рафіновану термінологію, що позбавляє авторську оповідь мобільності і врешті-решт запрограмовує поведінку героїв оповіді.

Вводячи в книжку опозицію «консерватизм–лібералізм», автор розглядає лише один її полюс — консервативний. Він розрізняє консервативні ідеології та консервативні світогляди (слідом за Мангеймом) з огляду на їхнє змістове навантаження як «ідеально-типових» конструкцій (хоч і не вживаючи цього Веберового терміна). Отож, за Валіцьким, консерватизм — це виразний стиль мислення, протиставлений буржуазному лібералізму й раціоналістичній Просвітництву, стиль, що сформувався як реакція на Французьку революцію та англійську промислову революцію, властивий німецьким консервативним романтикам, британським критикам Революції та французьким традиціоналістам. Розміщення російських слов'янофілів в одному ряду з британськими консерваторами (Е.Берком, Т.Карлейлем), співвіднесення їх із німецькими «правими» романтиками апоріорно встановлює місце слов'янофільства в «еволюції» російської консервативної думки». Відтепер автор змушений пам'ятати про «консерватизм» своїх героїв, постійно лаштувати їх індивідуальні жести під ідеальний («нормальний») тип

консервативної поведінки. Але матеріал опирається «ідеалізації». Так само апоріорно авторові дістася і російський слов'янофільський (читай, консервативний) канон: історик успадкував його від традиційних критиків і поборників слов'янофільства. Але що ж сам матеріал?

3.

Хоча «біографему» своєї роботи Андрей Валіцький відкрив у двох радянських архівах, він, здається, міг написати те, що написав, і без відвідин братньої країни: посилання на архівні матеріали зустрічаються вельми рідко. Натомість автор дуже добре опанував видані твори самих слов'янофілів, твори їхніх ранніх критиків і пізніших поборників, а також зумів зінтегрувати в джерельне коло тексти європейських філософів (передовсім Шелінга, Баадера, Гегеля) — натхненників російських «слов'янофілів» і «західників». Аналізуючи російські тексти й порівнюючи їх із європейськими аналогами, автор намагається встановити між ними типологічні, а надто генетичні зв'язки й досягає в цьому справжньої віртуозності (і що важливіше — правдоподібності). Він знайомий із рідкісними (закордонними) виданнями деяких творів (наприклад, лондонським «О повреждении нравов в России» князя Щербатова, або емігрантським віршів Хомякова). Залучено й численні історіографічні матеріали, які також можна вважати «джерелами» (особливо коли йдеться про твори епігонів чи противників слов'янофільства).

Джерельна база твору має й вади: бракує аналізу не виданої епістолярної спадщини слов'янофілів і відомостей про «другорядні» персонажі, близькі до кола «основних» діячів. Відкинувши чимало істотних джерел, автор зробив картину слов'янофільства (і консерватизму) дещо абстрактною. Частково це походить від обраної структуралістської засади «презентативного» світогляду (розгляду провідних авторів і текстів, у яких найбільше концептуалізується явище колективної свідомості). Однак усе це не заважає сприймати висвітлену істориком картину як своєрідний «ідеальний» тип слов'янського світогляду.

4.

Твір цікаво читати. Автор майстерно поєднує історизм зі структуралізмом: при цьому індивідуальні історії (й еволюції) мислителів чергуються зі структуральними аналізами складних світоглядних та ідеологічних комплексів, із висвітленням «інваріантних» елементів, спільних для слов'янофілів і протиставлених візіям західників. Отож створюється враження дискретного руху, з зупинками, задкуванням і ривками вперед. Перша частина твору розгортається

як істористицька оповідь («З історії проблематики») і презентує процес формування «російської консервативної думки» в особах Щербатова, Карамзіна з актуальною для них опозицією «старої» і «нової» Росії, Погодіна з опозицією Росії та Європи, Одоєвського і, хоч як це парадоксально, Чаадаєва — теж прибічника «консервативної системи цінностей». Уже від першої частини каталізатором подальшої оповіді стає опозиція «консерватизм—лібералізм», яка пізнає відмінність між слов'янофілами та західниками. Сама ця опозиція є джерелом драматизму в сюжеті, вона зіштовхує «характери» й програмує дії персонажів, які відтак згруповуються чи розводяться у відповідності з тим, до якого полюсу цієї опозиції їх віднесено. Цікаво, що посередником між крайніми полюсами (якщо вдатися до термінів Леві-Строса) є постать Петра Чаадаєва, який, ніби міфологічний герой, знімає прірву між стихіями завдяки своїй «здвоєній» сутності: він близький то до слов'янофілів, то до західників. Це — «парадокс Чаадаєва». Поза тим, здається невинуватим зарахування до одного гурту «істориків-консерваторів» таких різних персонажів як Щербатов, Карамзін, Погодін і Шевірьов — вони мали зовсім відмінні соціальні траєкторії, вартісні орієнтири і, м'яко кажучи, не однакові переконання. Чому саме ці постаті виведено як передвісників консервативної утопії? І чи усвідомлює автор, що виокремлюючи Погодіна і Шевірьова, називаючи їх ідеологами «офіційної народності», а Погодіна ще й «великодержавним націоналістом», він використовує вульгаризми ангажованої ліберальної (й радянської) критики і це позбавляє автора іншого бачення ситуації. Плідніше розглядати не «надсуб'єктивний» світогляд (а отже, неминуче абстрактний, статичний), означений як «консервативний», і під нього підганяти апіорних «консерваторів» (шовіністів, слов'янофілів), а спробувати проаналізувати ієрархію індивідуальних ідентичностей і лояльностей, маніфестованих і замовчуваних, завжди ситуативних, вписаних в інші «суспільні комплекси» і зв'язки. При цьому можуть виникнути зовсім інші ряди прізвищ.

У другій частині («Класики слов'янофілства») автор обертається на біографа. Його голос розчиняється в голосах слов'янофілів Івана Кирєєвського, Олексія Хомякова і Костянтина Аксакова, залишаючи враження майстерно проведеного інтерв'ю, коли герої книжки розповідають про свої «філософії історії», теорію пізнання, філософію людини тощо. Але й тут автор не сумнівається в слов'янофілстві своїх героїв, яке переслідує їх як діагноз, не ставить питання про те, хто спричинився до їхньої «слов'янофілської» репутації? (Інакше, кому це було вигідно?) І тут можна тільки шкодувати, що Анджей Валіцький не міг дослухатись поради П'єра Бурдьє (той дав її набагато пізніше): аби просунути в об'єктивності об'єкту дослідження, слід передовсім об'єктивувати своє несвідоме ставлення

до об'єкта, побачити ту апіорну схему, яку ти несвідомо унаслідкуєш від попередніх спостережень. Валіцькому натомість вдалося сконструювати ідеальний тип слов'янофілської «позитивної» доктрини шляхом аналізу програмових творів трьох мислителів/ідеологів (при цьому автор зумів побачити відмінності в їхніх «поглядах»). Об'єднувала їх недовіра до західного раціоналізму (що досяг вершини в Гегеля), ворожість до індустріальної революції (буржуазної етики) та віра в історичну місію Росії, у своїй суті самотній та патріархальній країні.

Кульмінаційною частиною книжки є третя, під назвою «Конфронтації», в якій автор займається улюбленим структурним аналізом. Він окремо розглядає російську рецепцію ідей Гегеля, завдяки яким і оформилися табори «західників» і «слов'янофілів» у їхній класичній формі. В окремому розділі автор зіштовхує ідеї опонентів. Стрижнем дискусії є опозиція «старої» та «нової» Росії, а ширше, старого і нового в поглядах на людину, історію та суспільство. Автор викладає відмінності в поглядах слов'янофілів і західників: ідеалу незалежної особистості західників протистоять «інтегральна особистість» слов'янофілів; перші виступали за універсалізм мислення та загальнолюдські цінності, другі — за антираціоналізм, отождолення християнства з православ'ям, людства з російським народом; раціоналістичний історизм західників проти «консервативно-романтичного історизму слов'янофілів»; слов'янофіли висували ідею інтеграції з «народом» як носієм традиції, західники виступали за набуття народом «індивідуальної думки» через просвіту. Хоч як дивно, але саме Гегель знімає крайню антиномічність слов'янофілів і західників, здійснює *Aufhebung*, служить «розв'язкою» в драматичній оповіді Валіцького: в основі поділу на два табори лежить двоєсто прочитання гегелівських текстів. Як пізніше згадував Герцен про суперечки 40-х років: «ми дивилися в різні бoki, хоч і билося в нас одне серце».

Остання, четверта частина «Дезінтеграція слов'янофілства. Розвиток і впливи» наче випадає з історичної драми Валіцького, виходить поза межі Утопії та «ідеальних типів». Натомість увиразнюється авторський голос, — голос судді й наратора. Він дотримався обіцянки, даної у вступі, і показав процес дезінтеграції «слов'янофілства як цілісного світогляду». Але, можливо, «дезінтегрувалося» те, що ніколи не «інтегрувалося», а існувало лише як міфологема і саме тому не могло дезінтегруватися; воно — невмируще. Те, що не має онтологічної основи «в собі» і «для себе», а лише володіє позірним буттям «для інших», є привидом, якого годі позбутися. В цій подобі «слов'янофілство» можна зустріти хоча б в ідеологічних і суспільних практиках радянського більшовизму. Або в стратегіях сучасних російських монархістів. «Слов'янофілство» набуває тої чи іншої конотації під впливом відповідної політичної практики, яка ініціює те чи інше його видання. Отож ким на-

справді були слов'янофіли і чи існували вони взагалі?

P.S. Вже вкотре доводиться шкодувати, що в такому видавництві як «Основи» немає наукового редагування перекладів. Якби було інакше, перелік частин твору у вступі збігався би зі змістом, замість формули

«православність, самодержавність, народність» ми мали б автентичну «православ'я, самодержавство, народність», а прізвища «Барк», «Бентамії», «Август Конте» і «Куаре» звучали б як і належить їм: Берк, Бентам, Огюст Конт, Койре.

ПАМ'ЯТЬ СТОЛІТЬ

Перше щорічне число відкривається публікацією Івана Гошуляка «Велика подія в історії України (до 80-річчя Універсалу Соборності)». Цю ж тему продовжує Володимир Сергійчук у статті «Цілість землі рідної і народу — одвічно в серці та помислах», супроводжуючи нові архівні матеріали ґрунтовним коментарем.

В добірці матеріалів про Бориса Грінченка Анатолій Погрібний публікує статтю «У двобой з часом», Лідія Козар — Грінченкові листи до Митрофана Дикаріва («Пройде колись час, що процвіте життя українське пишним цвітом...»), а Богдана Бойко — розвідку «Народний театр у розумінні Бориса Грінченка».

Рубрика «Видатні історичні постаті» представляє гетьмана України Івана Вигovskyого (Юрій Мицик: «Спадкомець Богдана Хмельницького»), а в рубриці «Філософія історії» досліджується проблема омасовлення соціального життя (О.В.Лазоренко та О.О.Лазоренко: «Маси і влада»).

Серед інших матеріалів: «Дунайська теорія походження слов'ян (реальність чи фантазія Печерника Нестора?)» Олега Приходнюка, «Пантелеймон Куліш: погляд на Петра І і Катерину ІІ» Євгена Нахліка, ««Новий порядок» в окупованій Україні (1941–1944)» Олександра Потильчака, «Проблеми Карпатської України в науковій спадщині Микити Шаповала» Надії Миронець, «Ставлення режиму до літературної дискусії 1925–1926 рр. в Україні» Мирослава Борисенка, «Картинна галерея у долоні» Григорія Івашенка (про проект графичних карт Георгія Нарбута).

Наприкінці Михайло Ходоровський подає огляд наукової літератури з історії масонського руху в Україні в другій половині XVIII — на початку XIX століть.

Друге число присвячене 500-річчю надання Києву Магдебурзького права і відкривається «Словом до читачів» голови Київської міської держадміністрації Олександра Омелченка. Олександр Чунасев публікує статтю «Розвиток міського

самоврядування», Ростислав Делімарський — розвідку «Самоврядування Києва за Магдебурзьким правом у XV–XIX століттях».

Темі Магдебурзького права в історії Києва присвячено й матеріали рубрики «До джерел». Із посиланням на «Український археографічний збірник» Володимира Щербини (1926) подано привілеї польських королів, жалувани грамоти російських царів та інші документи. Сергій Карамаш та Володимир Ляховський публікують добірку документів, пов'язаних із діяльністю Київського магістрату початку XIX століття. Ганна Волкотруб робить огляд документів фонду Київського магістрату в Державному архіві м. Києва. Тут же друкується фрагмент «Літопису» Самійла Величка про елекцію віяїта в Києві, передрук з Андрія Яковліва про пам'ятник Магдебурзькому праву в Києві та список київських війтів за архівними джерелами.

Сьогоднішнім проблемам Києва присвячено матеріали рубрики «XX століття очима сучасника». На шляху до місцевого самоврядування (Віталій Комов), «Друге народження пам'яток» (Павло Кривонос), «Дорога до храму» (Руслан Кухаренко). У «Видатних історичних постатях» подані статті Володимира Сергійчука про перших київських полковників середини XVII століття та Зої Хижняк про Галшку Гулевичівну.

Журнал уміщує статті Леоніда Мельника «Опис Києва першої чверті XVIII ст.», Володимира Борисенка та Світлани Візер «Відносини Київського магістрату з місцевим духовенством у XVII ст.», Сергія Грабара «Головний архітектор міста» (про головного архітектора Києва на початку XIX століття Андрія Меленського).

Літературну частину складають поетичні та прозові твори давніших часів: «Аполлонові житинці» Василя Горленка (публікація Василя Туркевича), «Опис Києва» Феодана Прокоповича, фрагменти зі «Слова мудрості» Хоми Євлевича та «Роксоланії» Себаст'яна Фабіана Кленовича.

Завершує число перелік літератури про Магдебурзьке право.

Адреса редакцій:

252034, Київ-34, вул. Стрілецька, 14-6; Тел/факс: (044) 246-9806, 224-7532

Індекс 74659

Адреса для листів: Київ-34, а/с 32